

Проблеми самоідентифікації російськомовних українців

Волович Олексій Олексійович,
кандидат історичних наук;
Воропаєва Тетяна Сергіївна,
кандидат психологічних наук

Проблеми політичного та національно-культурного самовизначення російськомовних українців на Півдні та Сході України у цій статті *вперше розглядаються* у контексті *українського націєтворення* із застосуванням *політико-психологічного аналізу* комплексних емпіричних досліджень, присвячених вивченню самоідентифікації українських громадян, які мешкають у різних регіонах. *Вперше* проаналізовані *різні концептуальні підходи* до вивчення національної ідентичності, здійснено *міждисциплінарні узагальнення* результатів сучасних досліджень, присвячених проблемам трансформації національної ідентичності українських громадян, а також виявлені закономірності й типологічні особливості національної самоідентифікації російськомовних українців. Фундаментальні наукові проблеми, на вирішення яких спрямована ця стаття, – консолідація українського суспільства на засадах національно-культурної та громадянсько-політичної єдності; формування української модерної нації європейського типу.

Проблема національної ідентичності у зарубіжній науці вивчалася переважно у руслі соціальної й культурної антропології та психології з різних теоретико-методологічних позицій. Відомо, що термін «ідентифікація» в науковий обіг увів З. Фрейд, Е. Еріксон уперше встановив функціональні співвідношення між

• У статті аналізуються проблеми самоідентифікації російськомовних українців, окреслюються різні концептуальні підходи до вивчення різних типів ідентичності, виявляються закономірності й типологічні особливості самоідентифікації російськомовних українців.

Ключові слова: етнічні українці, російськомовні українці, ідентифікація, ідентичність, етнічна і політична нація.

• В статье анализируются проблемы самоидентификации русскоязычных украинцев, очерчиваются различные концептуальные подходы к изучению различных типов идентичности, выявляются закономерности и типологические особенности самоидентификации русскоязычных украинцев.

Ключевые слова: этнические украинцы, русскоязычные украинцы, идентификация, идентичность, этническая и политическая нация.

• The article analyses problems of self-identification of Russian-speaking Ukrainians, highlights various conceptual approaches to studying of different identity types, reveals some regularities and typological features of self-identification of Russian-speaking Ukrainians.

Keywords: ethnic Ukrainians, Russian-speaking Ukrainians, identification, identity, ethnic and political nation.

поняттями «ідентичність» та «ідентифікація», а К. Юнг пов'язав дослідження ідентичності особистості з вивченням основних компонентів культури, міфів, релігій, фольклору. Вивчення проблем ідентичності нині відбувається в межах кількох напрямів: *класичний психоаналіз та неофрейдизм* (З. Фрейд, А. Фрейд, Е. Еріксон, А. Ватерман, Б. Геральд, Дж. Колеман, Дж. Марсія, Д. Маттесон та ін.), *теорія соціальних репрезентацій* (Е. Дюркгейм, С. Москович, В. Дуаз та ін.), *символічний інтеракціонізм* (Д. Мід, Р. Дженкінс, Е. Гоффман та ін.), *когнітивний підхід* (Г. Брейкуелл, Л. Кенон, Л. Крепман, Е. Стотленд, Р. Фогельсон, Ю. Хабермас та ін.), *теорія соціального навчання* (А. Бандура, Л. Лазовик та ін.), *теорія соціальної ідентичності* (Г. Теджфел, С. Страйкер та ін.), *теорія самокатегоризації* (Дж. Тернер та ін.) тощо. Дослідження різних аспектів соціальної та національної ідентифікації в межах *соціальної і*

культурної антропології проводили М. Барретт, Ф. Барт, Е. Гофман, Р. Девіс, Г. Кон, М. Мід, В. Коннор, Р. Лінтон, Т. Парсонс, А. Сміт та ін.

Хоча в кожному з цих напрямів задіяний власний категоріальний апарат і пропонуються різні методичні підходи, можна простежити *найбільш загальні основи*, на яких побудовано вивчення ідентичності. *Теоретичний аналіз різних концептуальних підходів* до вивчення проблеми соціальної й національної ідентичності показує, що ідентичність є результатом процесу ідентифікації, яка найчастіше розглядається як процес уподібнення, ототожнення себе (або своєї референтної групи) з кимось, або чимось. Ідентифікація розглядається сучасними науковцями як найважливіший механізм соціалізації, етнізації та виховання особистості, який проявляється у прийнятті індивідом конкретної соціальної ролі, в усвідомленні ним власної групової приналежності, у формуванні у нього певних соціальних установок. Часто цей емоційно-когнітивний процес ототожнення себе з іншим суб'єктом, групою, спільнотою, нацією, державою, є неусвідомлюваним, але він забезпечує взаємний зв'язок індивідів у соціальній групі, суспільстві, державі тощо. Зміни ідентичності зумовлюються змінами у соціальному оточенні індивіда. Існують різні *форми соціальної ідентичності*: особистісна, статева, вікова, етнічна, національна, громадянська, професійна, мовна, сімейна, політична, культурна (субкультурна), конфесійна, територіальна, корпоративна, майнова.

У вітчизняній науці до другої половини 80-х років ХХ століття поняття «ідентичність» практично не вживалось і не було предметом ні теоретичних, ні емпіричних досліджень. Найчастіше використовувалось поняття «ідентифікація», яке у філософських науках тлумачилось як «установлення тотожності різних об'єктів на основі певних ознак» [1, с. 123], а в психологічній науці розроблялось у трьох контекстах: 1) як один із механізмів міжособистісного сприймання (разом з рефлексією та стереотипізацією); 2) як центральний елемент самосвідомості, пов'язаний з відповіддю на питання «хто я?» та з фіксацією свого положення в системі суспільних відносин; 3) як показник рівня розвитку групи в стратометричній концепції А. В. Петровського. Отже, *ідентифікація* забезпечує

процеси взаєморозуміння і викликає відповідну поведінку; *самоідентифікація* розглядається як суб'єктивне відчуття своєї приналежності до різних соціальних спільнот на основі стійкого емоційного зв'язку, а також включення у свій внутрішній світ і прийняття як власних групових норм і цінностей [2, с. 129–130].

Останні 10 – 15 років спостерігається підвищення зацікавленості вчених із різних країн до проблеми національної ідентичності. З'являються відповідні наукові дослідження, публікуються статті і розвідки, видаються книги, проводяться наукові конференції, круглі столи і семінари. Але видані статті та збірники (див. праці Є. М. Галкіної, Н. Л. Іванової, Л. Г. Іоніна, Н. Н. Корж, Н. М. Лебедевої, О. В. Мачинського, Л. І. Науменко), а також проведені теоретико-емпіричні дослідження М. Шульги [3], С. Савоскула [4, с. 299–301], П. Гнатенка і В. Павленко [5], М.Рябчука [6], Я.Грицака¹ [7, 188–197] не вичерпали проблеми української національної ідентичності.

Отже, проблема національної ідентичності громадян України вивчалась у вітчизняній гуманітаристиці переважно в її філософському, історичному та соціологічному аспектах, *без комплексного, міждисциплінарного аналізу* емпіричних досліджень. Вперше такий підхід було застосовано нами у процесі етнополітологічного та політико-психологічного аналізу результатів кількох наукових проектів Центру українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, спрямованих на вивчення особливостей самоідентифікації громадян України («Українська національна ідея: теоретико-емпіричні аспекти» [8, с. 127–134]; «Соціально-психологічні та регіональні аспекти

¹ В проекті «Ідентичність і соціальна лояльність» (1994 – 1999 рр.), яким керував відомий український історик Ярослав Грицак, дослідники намагались «взяти до уваги максимально велику кількість найрізноманітніших ідентичностей» [9; 189], проте вони не врахували ні метаєтнічну (наприклад, слов'янську), ні континентальну, ні планетарну ідентичність. «Советську ідентичність» вони чомусь назвали національною [9; 190], пропонуючи респондентам незрозумілу формулу «советський/а» [9; 192], а українську і російську ідентичності не розглядали в етнічному розумінні. Цих недоречностей не було б, якби дослідники застосували комплексний підхід, з урахуванням даних етнополітології та етносоціології.

формування національної самосвідомості громадян України як чинника державотворення»; «Трансформація національної ідентичності: історіософські, культурологічні та соціально-психологічні аспекти» [9, с. 24–53] тощо.

У цих проектах було досліджено статеву (або гендерну) ідентичність, особистісну; вікову; сімейну; соціально-професійну; майнову; релігійну; етнічну; метаєтнічну; місцеву (локальну); регіональну; національну (або громадянсько-політичну); європейську (або континентальну); планетарну (або загальнолюдську), та пострадянську ідентичність громадян України різних регіонів. З'ясувалося, що ідентичність *україномовних* та *російськомовних* українців проявляється на різних рівнях інтенсивності – етнічна індиферентність, гіпоідентичність, нормальна ідентичність, гіперідентичність; що для українськомовних та російськомовних українців властиві *чотири типи етнічної ідентичності* (за типологією (ініціали?) Беррі [10, с. 44–62]): а) *моноетнічна* ідентичність з власною етнічною групою (відповідно – 78 % і 26 %); б) *змінена* ідентичність, що постала на основі самоідентифікації з чужою (російською) етнічною групою² (відповідно – 0 % і 28 %); в) *біетнічна* ідентичність³ (17 % і 10 %); г) *маргінальна* етнічна ідентичність⁴ (5 % і 36 %). Порівняльний аналіз цих двох груп показав, що українськомовні українці становлять більш однорідну спільноту, ніж російськомовні; що ідентифікаційні пріоритети російськомовних українців є більш нестабільними; що українськомовні українці є більш змобілізованими, ніж російськомовні.

² Типовою самоідентифікаційною формулою для цієї групи є наступна: «ближчими для мене є росіяни». При цьому чужа етнічна група розцінюється як така, що має вищий економічний і соціальний статус, ніж власна. Цей феномен пояснюється бажанням індивіда інтегруватися в домінуючу групу і таким чином здобути позитивний соціальний статус.

³ Особи з біетнічною ідентичністю, як правило, є компетентними в обох культурах і однаково добре володіють обома мовами, часто вони виступають посередниками між цими культурами.

⁴ Маргінали, як правило, балансують на межі між двома культурами, переживають дискомфортні почуття, заявляють, що знають лише одну мову (хоча насправді користуються «суржиком»), вони не включені повністю в жодну культуру, є дезорганізованими, неадаптованими, агресивними, часто переживають внутрішньоособистісні конфлікти.

При цьому для російськомовних українців більш властивим є досуб'єктний (61 %), ніж суб'єктний (39 %) *тип політичного самовизначення*. Більш характерними *типами національно-культурного самовизначення* російськомовних українців є повсякденний (26 %) та ситуативний (42 %), ніж екзистенційний (22 %) та ціннісний (10 %).

Ці дані щодо подвійної етнічної самоідентифікації російськомовних українців (які народилися в російсько-українських сім'ях та ідентифікують себе одночасно як росіяни та українці) підтверджуються дослідженнями Київського міжнародного інституту соціології (КМІС). Так, опитування КМІС, проведені у 2001 р. паралельно із загальним переписом населення, виявили, що кожен п'ятий етнічний українець вважає себе не лише українцем, але й певною мірою росіянином. З'ясувалось, що етнічну структуру України складають приблизно 62 % моноетнічних українців, 23 % осіб з подвійною (російсько-українською) самоідентифікацією, 10 % моноетнічних росіян і 5 % представників інших етнічних груп. Було виявлено таку залежність: чим більша у тому чи іншому регіоні частка громадян із подвійною (російсько-українською) самоідентифікацією, тим більша в ньому і частка російськомовних українців. За даними КМІС, у 2004 р., в західних областях моноетнічні українці склали 83 %, моноетнічні росіяни – 14 %, а особи з подвійною (російсько-українською) самоідентифікацією – 11 %. В південно-східній частині відповідно 34 % моноукраїнців, 60 % – етнічних росіян і 41 % осіб з подвійною (російсько-українською) самоідентифікацією.

Для російськомовних українців етнічна ідентичність більш пов'язується з пострадянською, ніж з європейською чи громадянсько-політичною, а європейська ідентичність більш пов'язується з метаєтнічною ідентичністю, ніж з етнічною чи громадянсько-політичною. Доволі прикметним є те, що громадянсько-політична ідентичність у цій групі пов'язується з пострадянською ідентичністю, спостерігається також роз'єднаність регіональної та місцевої ідентичності. Для етнічних росіян, які є громадянами України, суб'єктивна важливість таких категорій ідентичності, як «слов'янин» та «мешканець країн СНД» є більш високою, ніж для етнічних українців. У той же час спостерігається тенденція зростання суб'єктивної значущості європейської ідентичності та української

громадянсько-політичної ідентичності для представників національних меншин.

Етнополітологічний та політико-психологічний аналіз проведеного дослідження дозволяє з'ясувати, що: а) головну роль у процесах самоідентифікації відіграють культурно-інформаційні та духовно-світоглядні фактори; б) процеси національної самоідентифікації розгортаються за допомогою механізмів соціальної категоризації та міжгрупового порівняння; в) ціннісно-сміслові утворення є визначальними в процесі індивідуальної самоідентифікації; г) національна (громадянсько-політична) ідентичність громадян України формується на основі базових цінностей української національної культури; г) системоутворювальними елементами національного буття є етнокультурна інформація, базові цінності культури та національна ідентичність; д) перехід українських громадян від досуб'єктного до суб'єктного типу політичного самовизначення, а також від повсякденного й ситуативного типів національно-культурного самовизначення до екзистенційного та ціннісного є визначальним фактором оптимізації націєтворчих і державотворчих процесів; е) потрібна державна підтримка національних інституцій, символів, звичаїв, традицій, свят, історичних подій які репрезентують українську ідентичність на суспільному рівні; є) існує нагальна потреба в розробці та впровадженні цілісної системи гуманітарних технологій для формування і підтримки почуття колективної самоповаги українців до себе, для розвитку української мови і культури, які є важливою базою для конституювання позитивної національної ідентичності.

Висновки

Українці за відомою міжнародною класифікацією (представленою Я. Крейчі та В. Велімські) ще у 1981 р. потрапили до складу повномасштабних націй, тобто націй, які є і етнічними, і політичними *одночасно* [11, с. 58–59]. Саме така *модель модерної нації* європейського типу є найбільш прийнятною для України. Але процес українського націєтворення ще *не завершився*. Відомо, що націєтворення передбачає наявність певної сукупності послідовних дій та засобів (культурницьких, ідеологічних, духовно-світоглядних, суспільно-політичних, інформаційно-психологічних тощо), спрямованих на досягнення свідомо поставлених цілей.

Якщо утворення *етнічної нації* базується на спільній етнічності, то формування *політичної нації* базується на спільному громадянстві. При цьому слід враховувати, що «культурну доміную» політичної нації творить «титильна» етнічна нація.

Етнічна нація є «*серцевиною*» політичної нації у національних державах, а сформована політична нація слугує певною «захисною оболонкою» для етнічної нації. Політична нація є результатом діяльності держави та політичної й культурницької еліти, спрямованої на консолідацію різноетнічного населення країни; змістом цієї діяльності є інтеграція представників усіх етнічних і національних меншин у єдину політичну спільноту та формування у всіх верств населення усвідомлення єдності країни та спільності інтересів її населення. Наявність сформованої національної культури та власного (а не контрольованого іншою державою) інформаційного й комунікативного простору забезпечує духовну основу для формування політичної нації. Отже, *концептуальна модель політичної нації* є похідною від взаємодії трьох складових – титильної етнічної нації, створеної нею держави та громадянського суспільства.

Найбільш прийнятною для російськомовних громадян України є національна ідентичність політико-громадянського типу, яка може поєднуватися з іншими різновидами ідентичностей – класовою, релігійною, етнічною, професійною тощо. Національна ідентичність політико-громадянського типу за самою своєю суттю багатовимірна, адже вона *охоплює, але не скасовує* етнічну, мовну, релігійну, регіональну, професійну, класову, вікову, статеву та інші ідентичності.

Перспективи подальших досліджень. Запропонований теоретико-методологічний підхід дає змогу проаналізувати у наступних розвідках трансформації національної ідентичності російськомовних українців, зокрема, на Сході та Півдні України.

Список використаних джерел

1. Воропаєва Т.С., Іванченко С.М. Психологічні аспекти національного самовизначення // Особистість і народ: погляд історичної психології. – К.: Ін-т психології АПН України, 1994. – С. 95–96.
2. Психологія. Словарь. – М., 1990. – С. 129–130.

3. Шульга Н. Этническая самоидентификация личности. – К., 1996.
4. Савоскул С. Русские в независимой Украине: статус, идентичность, перспективы // Украина и Россия: общества и государства. – Москва, 1997. – С. 299–301.
5. Гнатенко П.И., Павленко В.Н. Идентичность: философский и психологический анализ. – К., 1999. – 466 с.
6. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націотворення. – К.: Критика, 2000. – 303 с.
7. Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. – К.: Критика, 2004. – С. 188–197.
8. Воропаєва Т., Піскун В. Сучасна українська національна ідея: теоретико-емпіричне дослідження // Українознавство. Календар-щорічник – 2004. – К., 2003. – С. 127–134.
9. Сергійчук В., Піскун В., Воропаєва Т. та ін. Трансформація національної ідентичності: історіософські, культурологічні та соціально-психологічні аспекти // Фундаментальні орієнтири науки. – К., 2005. – С. 24–53.
10. Berry J.W., Poortinga Y.H., Segall M.H., Dasen P.R. Cross-cultural psychology: Research and applications. – Cambridge: Cambridge University Press, 1992. – p. 44–62.
11. Krejci J., Velimsky V. Ethnic and Political Nations in Europe. – New York, 1981. – P. 58–59.